

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2021.2-132

ՌՄԴԲԿ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *Ալեքսանդրապոլ, հեղափոխություն, ոստիկանություն, ռազմական դրություն, կայսզոր, սոցիալ-դեմոկրատ, թռուցիկ, կոչ:*

1905թ. հունվարի 9-ին Պետերբուրգում խաղաղ ցուցարարների գնդակոծմամբ սկսվեց Ռուսաստանում առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը: Այն ալեկոծեց ողջ երկիրը՝ իր հորձանուտի մեջ առնելով նաև Ալեքսանդրապոլը:

Հոդվածի շրջանակներում գիտական գրականության, արխիվային վավերագրերի և պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ՝ առանձին քննության առարկա է դարձել ՌՄԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության գործունեությունը Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, ներկայացվել են շարժման պատճառները, ընթացքն ու արդյունքները, լուսաբանվել են հեղափոխական շարժումն արմատախիլ անելու ուղղությամբ իշխանությունների գործադրած քայլերը:

Նախաբան. 1905թ. սկսված Ռուսական առաջին հեղափոխությունը շարժման մեջ դրեց կայսրության հասարակական բոլոր դասակարգերին ու քաղաքական ուժերին: Հաղթանակի գլխավոր գրավականներից մեկը համարելով բանակը՝ քաղաքական ուժերը ջանք չխնայեցին գորքերում հեղափոխական գաղափարների տարածման համար:

Սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբերն Անդրկովկասում տեղակայված գործերում հայտնվեցին 1901-1902թթ.: Իշխանություններն առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին օկրուգի նկատմամբ: Վերջինս սահմանակից էր Օսմանյան կայսրությանն ու Իրանին, որոնց նկատմամբ Ռուսաստանն անտարբեր չէր:

Օկրուգի ամենախոշոր հենակետն Ալեքսանդրապոլն էր: Քաղաքն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ ուներ ռազմաստրատեգիական բացառիկ կարևոր նշանակություն, իսկ XIXդ. վերջից նաև վերածվել էր երկաթուղային խոշոր հանգուցակետի՝ մի կողմից կապվելով Կարսի, իսկ մյուս կողմից՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ջուլֆայի հետ: Այստեղ էին տեղակայված Բաքվի 153-րդ ու Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդերը, 45-րդ դրագունյան պահեստային գունդը, 39-րդ հրետանային բրիգադը, ամրոցային հրետանին և այլ ստորաբաժանումներ¹:

Հասկանալի պատճառներով, հեղափոխության նախօրեին քաղաքական ուժերը չէին կարող ուշադրություն չդարձնել այդպիսի մեծ կայագործում խմբեր կազմակերպելու և զինվորների շրջանում քաղաքական աշխատանք ծավալելու անհրաժեշտության վրա: Ի դեպ, Ալեքսանդրապոլի կայագործի գործամասերը հիմնականում համալրվում էին Խարկովի, Պոլտավայի, Կովնոյի և Սարատովի նահանգների, այսինքն՝ հեղափոխական շարժման ու սոցիալ-դեմոկրատական ազդեցությամբ լայնորեն ընդգրկված շրջանների գյուղացիներից ու բանվորներից: Փաստ, որն անհամեմատ ավելի դյուրին էր դարձնում զինվորների շրջանում հեղափոխական գաղափարների տարածման գործը:

Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության գործունեությունը 1905-1907թթ.

Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խումբը հիմնվել էր 1902 թ.: Քաղաքական շրջանակներում այն հայտնի էր «Սոցիալ-դեմոկրատական խմբի Ալեքսանդրապոլի բաժանմունք» անունով, ստեղծել էր ընդհատակյա քարոզչական աշխատանքի լայն ցանց, ուներ գաղտնի գրադարան և տարածում էր հեղափոխական բնույթի կոչեր, թռուցիկներ ու բրոշյուրներ: Խումբը հեղափոխական մեծ աշխատանք ծավալեց կայագործի զինվորների և կրտսեր հրամանատարական կազմի շրջանում²: Ցավոք, խմբի անդամների թվի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ ժնկում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Պրոլետար» թերթի՝ 1905թ. դրությամբ այն ուներ մոտ 100-150 անդամ, և այդ թիվն արագորեն աճում էր³:

Խումբը բացահայտվեց 1903թ. մարտի 5-ին պատահաբար, երբ կայագործի 39-րդ հրետանային բրիգադի առաջին մարտկոցի ֆելդֆեբել Ելյուտինը շարքային Իգրայիլ Յապպեի սենյակի վառարանի ծխնելույզի մեջ հայտնաբերեց կայագործի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խմբին պատկանող գրականության ցանկը և 1902-1903 թթ.

¹ **Հարությունյան Գ.**, Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, 1956, էջ 78:

² **Աղայան Մ.**, Հայաստանը 1905-1907թթ. ռևոլյուցիայի տարիներին, «Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1955, էջեր 42-43:

³ «Пролетарий» еженедельная газета. Женева. -1905. № 11. 9 августа (27 июля).

աշխատանքային ծրագիրը⁴: Մկսված քրեական գործի շրջանակներում խմբի 9 անդամներ ձերբակալվեցին և 1904թ. սեպտեմբերին կանգնեցին Կովկասյան ռազմական օկրուգի դատարանի առջև⁵:

Դատաքննության ընթացքում պարզվեց, որ խումբը փականագործ Ֆեոդոր Գրաշովի միջոցով Թիֆլիսում գործող սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններից ստացել, գաղտնի ճանապարհով ներկրել ու 39-րդ հրետանային բրիգադի առաջին մատկոցի թնդանոթաձիգներ Յապպեի, Մորդուխվիչի, նույն բրիգադի երկրորդ մարտկոցի թնդանոթաձիգներ Լիֆշիցի և Վինիցկու մոտ պահել է հեղափոխական բնույթի գրքեր⁶: Ըստ ռազմական դատարանի մեղադրական եզրակացության՝ «Կաբարդինյան 80-րդ գնդի կրտսեր սպա Վուլֆովիչը, նույն գնդի շարքային զինվոր Մեբբ, Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի շարքային զինվորներ Էյդենսոնը, Շտրումը և Միպոզը գործարար մասնակցություն են ունեցել Ալեքսանդրապոլում սոցիալ-դեմոկրատական խումբ կազմակերպելու գործում, աշխատել են նոր անդամներ հավաքագրել, երկաթուղային բանվոր Գրաշովի միջոցով կապեր են հաստատել Թիֆլիսի անբարեեռույս անձնավորությունների հետ, ինչպես նաև կարդալու և Ալեքսանդրապոլի հակակառավարական ընկերության իրենց անդամների մեջ տարածելու նպատակով ձեռք բերել հանցավոր գրքեր»⁷:

Հրամանատարությունը, թեև ձերբակալեց Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խմբի առավել աչքի ընկնող անդամներին, սակայն հեղափոխական շարժումները զորամասերում արմատախիլ անել չկարողացավ: «Ընթացիկ տարվա առաջին ամիսներին Ալեքսանդրապոլի կայագործի կրտսեր չինների շրջանում մեծ քանակությամբ տարածվել են հակակառավարական թռուցիկներ, -գրել է Ալեքսանդրապոլում Երևանի ժանդարմական վարչության պետի օգնականն իր 1905թ. ապրիլի 25-ի զեկույցում,-կայագործի գործերի մեջ կազմվել է մի հանցավոր կազմակերպություն, որը զբաղված է հեղափոխական բովանդակություն ունեցող թռուցիկներ տարածելով: Դրանք զինվորներին դրդում են խախտել երդումը: Զորամասերում կան կրտսեր չիներ, որոնք համակրում են սոցիալիստների ուսմունքին»⁸:

Սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլի կայագործի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խումբը վերածվեց կազմակերպության: «Նրա գործունեությունն ընդլայնվեց, ընդգրկվեցին զինվորականների նոր շրջաններ, -գրում է «Պրոլետար» պարբերականը,- նոր կապեր հաստատվեցին այլ քաղաքներում գործող սոցիալ-դեմոկրատական մարմինների հետ: Կազմակերպությունն ունի «ազատ զինվորական տպարան», որի նպատակն է առօրյա կյանքից վերցված դրվագներ լուսաբանող թռուցիկներով ոտքի հանել Կովկասի ազգաբնակչությանը»⁹:

⁴ Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԿՊԱ), ֆոնդ. 23, ցուցակ 1, գործ 15, թ. 19:

⁵ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 19, թ. 7:

⁶ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 19, թ. 23:

⁷ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 19, թ. 52:

⁸ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 19, թ. 61:

⁹ «Пролетарий» еженедельная газета. Женева. -1905. № 23. 31 октября (18).

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին կազմակերպությունը բազմացրեց և Ալեքսանդրապոլում ու Երևանի նահանգի այլ քաղաքներում տարածեց հեղափոխական բնույթի կոչեր ու թռուցիկներ: Ոստիկանական մի հաղորդագրության համաձայն՝ բնակչության շրջանում կազմակերպության թռուցիկները տարածելու կասկածանքով 1905թ. դեկտեմբերին Երևանում ձերբակալվել է Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Լևոն Տեր-Շովսեփյանը¹⁰:

Կազմակերպության գործունեությունն առանձնապես մեծ ծավալներ ընդունեց 1905թ. հոկտեմբերյան համառուսաստանյան գործադուլի և դեկտեմբերյան զինված ապստամբության օրերին: 1905թ. նոյեմբերի 3-ին, դիմելով 1901-1902թթ. բանակ գորակոչվածներին, կազմակերպությունը կոչ արեց չճանաչելու ժողովրդին թշնամի իշխանություններին: «Ծառայության ժամկետը լրացած զինվորների համար պահանջ է քանհապաղ գորացրում, - գրված է թռուցիկում, - հրաժարվե՛ք ծառայությունից»¹¹: Առաջ քաշվեցին նաև տնտեսական ու քաղաքական բնույթի պահանջներ՝ ներում շնորհել քաղաքական համոզմունքների համար տույժ ստացած զինվորներին, կրճատել ծառայության ժամկետը, ավելացնել աշխատավարձը, կրտսեր չինների և սպաների մասնակցությամբ ստեղծել ընտրովի դատարան, տալ խոսքի, միությունների և մամուլի ազատություն և այլն:

Զինվորների համար հատկապես անտանելի էր ոստիկանական ֆունկցիաների կատարումը: Բանն այն է, որ Ալեքսանդրապոլում սկսված հեղափոխական ելույթները ճնշելու համար իշխանությունները քաղաքը հեղեղեցին զորքերով: Հաճախակի դարձան ցուցարարների ուղղությամբ համազարկային կրակ բացելու կարգադրությունները: Մինչդեռ այդ հրամանն ընդունելի էր ոչ բոլորի համար: Ավելի հաճախ պարզվում էր, որ գնդակոծումից հետո կամ բոլորովին զոհեր չկան, կամ նրանց թիվը շատ քիչ է: Բանակը չէր ցանկանում կրակել ժողովրդի վրա, դրա համար էլ «մեծամասնությունը գնդակը օդն էր արձակում, կրակում էին միայն փոքրաթիվ անպիտանները, որոնցից ամեն մի վաշտում կգտնվեր 2-3 հոգի»¹²:

1905թ. նոյեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլում տեղակայված Բաքվի 153-րդ և Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդերը ապստամբեցին և կոչ արեցին միանալ բանվորների ընդհանուր գործադուլին¹³: «Հավաքույթի ժամանակ, - գրված է ոստիկանական հաղորդագրության մեջ, - արտահայտվում էին հեղափոխական բնույթի մտքեր, լսվում էին Նորին մեծության անձը վիրավորող արտահայտություններ: Շարքայինների մեջ

¹⁰ Հեղափոխական գործունեություն ծավալելու համար Լ. Տեր-Շովսեփյանը նախկինում արդեն պատիժ կրել էր. Երևանի 5-րդ հրաձգային գումարտակի զինվորների շրջանում հեղափոխական բնույթի թռուցիկներ և գրականություն տարածելու համար նա 1902թ. ձերբակալվել և երեք տարով աքսորվել էր Սիբիր: 1906թ. ապրիլին դատարանը Լ. Տեր-Շովսեփյանին դատապարտեց ևս մեկ տարվա ազատազրկման (Մանրամասն տե՛ս, ՎԿՊԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 2, գործ 195, թ. 1):

¹¹ **Հարությունյան Գ.**, Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1956, էջ 81:

¹² «Пролетарий» еженедельная газета. Женева. -1905. № 11. 9 августа (27 июля).

¹³ «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902-1921)», ժողովածու, Երևան, 1960 էջեր 177-178:

սկսված խմորումները վերածվում են գոյություն ունեցող կարգերի նկատմամբ դժգոհության»¹⁴:

Չնայած ապստամբների նկատմամբ գործադրվող խիստ միջոցներին, զինվորական ելույթները չդադարեցին: Նոյեմբերի 22-ի ցերեկը Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի 300 զինվորներ, հավաքվելով Ալեքսանդրապոլի հայկական գերեզմանատանը, կրկին ապստամբեցին՝ կայազորի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Տարանովսկուց պահանջելով «պահակային ծառայությունից ազատել և անմիջապես զորացրել պահեստից կանչված զինվորներին»¹⁵:

Նոյեմբերի 24-ին ՌՄԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը հրապարակեց 33 կետից կազմված թռուցիկ, որում առաջ քաշեց Բանակի դեմոկրատացման, զինվորների իրավական-քաղաքական և տնտեսական դրության բարելավման խնդիրներ: Դիմելով զինվորներին՝ կազմակերպությունը հայտարարեց, թե իշխանությունները ծառայության ժամկետը լրացած զինվորներին չեն զորացրում, որովհետև ցանկանում են նրանց սվիններով խեղդել հեղափոխությունը¹⁶:

Հեղափոխական իրադրության հասունացումը 1905թ. դեկտեմբերին երկիրը հասցրեց զինված ապստամբության: Ալեքսանդրապոլը դրան արձագանքեց քաղաքական գործադուլներով: Հատկապես մեծ մասշտաբներ ընդունեց երկաթուղայինների շարժումը:

Իշխանություններն անգոր գտնվեցին գործադուլավորների դեմ: Փոխարքայի հրամանով դեկտեմբերի 19-ից քաղաքը հայտարարվեց ռազմական դրության մեջ¹⁷: Իշխանությունները դիմեցին սադրանքների: Օրինակ՝ քաղաքացիական իշխանություններին աջակցելու և «բանվորական ընդհարումները» հանդարտեցնելու պատրվակով Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն գավառի պահնորդության զորքերի հրամանատարը դեկտեմբերի 20-21-ին Ալեքսանդրապոլի կայարան գործուղված Դրագունյան 45-րդ գնդի զինվորներից պահանջեց «համազարկային կրակով ճնշել անհնազանդության ցանկացած փորձ»¹⁸: Եղան նաև այլ դեպքեր: Օրինակ, լուրեր տարածվեցին, թե ցուցարարները պատրաստվում են հարձակվել Ալեքսանդրապոլի ամրոցի վրա, կամ ծեծել են քաղաքի փողոցներում հանդիպած զինվորներին¹⁹:

Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ջանքերով Բանակի ու ցուցարարների միջև բախում հրահրելու իշխանությունների փորձերը ձախողվեցին: Դեկտեմբերի 20-ին դիմելով զինվորներին՝ կազմակերպությունը տեղեկացնում էր, որ Թիֆլիսում, Գորիում, Բաթումում և այլուր տեղակայված կայազորների զինվորները հրաժարվել են հրամանատարների պահանջները կատարելուց և միացել են ժողովրդին: «Կառավարության նպատակն է սվինների ուժով հետ վերցնել այն, ինչ

¹⁴ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 33, թ. 334:

¹⁵ Նույն տեղում, գործ 32, թ. 264:

¹⁶ «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902-1921)», ժողովածու, Երևան, 1960 էջ 186:

¹⁷ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 39, ցուցակ 1, գործ 2555, հ. 8, թ. 195:

¹⁸ **Հարությունյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 99:

խոստացել է մանիֆեստով,-գրված էր թռուցիկում,-գնդի հրամանատար գնդապետ Լևիցկին, փոխգնդապետ Մկովը, կապիտաններ Պատուլին և Կորսունսկին ու մյուսները, զինվորին հանձնարարում են կոտորել՝ հաշվի չառնելով սեռ, հասակ, աստիճան, կոչում, հարազատություն և ազգություն, որովհետև նպատակ ունեն զինվորի արյան մեջ խեղդել հասարակության բոլոր խավերը ու բանակը ողողած շարժումը, որովհետև իշխանություններն այդ շարժման մեջ տեսնում են իրենց անկումը»²⁰:

Ալեքսանդրապոլի սոցիալ-դեմոկրատական զինվորական կազմակերպության ակտիվությունը հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին լուրջ անհանգստություն առաջացրեց կառավարող շրջանակներում: «Ըստ գործակալական տեղեկությունների,-զեկուցում էր փոխարքայի դիվանատունը Ոստիկանության դեպարտամենտին,-սոցիալ-դեմոկրատական քարոզչությունը մեծ զարգացում է ստացել Ալեքսանդրապոլում տեղավորված 39-րդ հրետանային բրիգադի զորամասերում և Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդում: Այդ զորամասերի ճամբարային դասավորությունները հեղեղված են զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության քարոզչությունով»²¹:

Ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքում զինվորական ելույթները դաժանորեն ճնշվեցին, իսկ ապստամբության ղեկավարները ձերբակալվեցին, սակայն մթնոլորտը կայագործի զորամասերում չփոխվեց:

Հետաքրքիր է այն, որ հեղափոխության ամենաթեժ օրերին կառավարող շրջանակներում գտնվեցին մարդիկ, որոնք չվարանեցին տեղի ունեցածին ճիշտ գնահատական տալուց: Օրինակ՝ գեներալ-մայոր Շերենկինը դեկտեմբերի 3-ին Ռուսաստանի Ներքին գործերի նախարարին ներկայացրած իր զեկուցագրում Ալեքսանդրապոլի կայագործում սկսված հեղափոխական ելույթները բացատրում էր ծառայության ժամկետը լրացած զինվորների զորացումը հետաձգելով և նրանց ոստիկանական գործողությունների մեջ ներգրավելով»²²:

Դեկտեմբերյան ապստամբության անհաջողությունից հետո հեղափոխական ելույթները բանակում թուլացան: Դրանք նոր թափով վերսկսվեցին 1906թ. մարտին՝ Թիֆլիսի կայագործի Մինգրելյան գնդի ապստամբությամբ: Զինվորների ելույթն իշխանությունները ճնշեցին, իսկ ապստամբության ղեկավարներին դատապարտեցին մահվան: Թիֆլիսը դրան պատասխանեց գործադուլներով և բողոքի ցույցերով:

Մինգրելցիների ելույթը ոտքի հանեց նաև Ալեքսանդրապոլի կայագործի զինվորներին: Ընդվզեց Կովկասյան սակրավորների բրիգադը, որ կանգնած էր քաղաքից հյուսիսարևմուտք՝ Արփաչայ գետի ձախ ափին: Հունիսի 23-24-ին բրիգադում լուրեր տարածվեցին, թե Թիֆլիսի կայագործի զինվորները հրաժարվել են դատարանի վճիռը կատարելուց և այժմ մինգրելցիներին տեղափոխում են Ալեքսանդրապոլ՝ գնդակահարությունը Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդում ի կատար ածելու: Ցանկանալով փրկել իրենց եղբայրներին՝ հունիսի 25-ին բրիգադի առաջին և երկրորդ գումարտակների 600 զինվորներ հրաժարվեցին ենթարկվել փոխգնդապետ Կիսիլյովի ու բրիգադի ժամանակավոր

²⁰ Աղայան Օ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, 1955, էջ 21:

²¹ Царизм в борьбе с революцией 1905-1907гг. Сборник документов. М. Соцэкгик. -1936. с. 47.

²² Նույն տեղում., էջեր 17-18:

հրամանատար Բասնիչի հրամաններին և կոտրելով զենքի պահեստի դռները՝ զինվեցին²³: Հետագա իրադարձությունները Կովկասի ոստիկանապետը փոխարքային ուղարկած իր զեկուցագրում ներկայացրել է հետևյալ կերպ. «Միտինգի հավաքված զինվորները պահակային սպայի ցրվելու հրամանին ի պատասխան քարեր նետեցին նրա ուղղությամբ, ապա կրտսեր չիներից մեկը հրացանի խզակոթով հարվածեց նրա գլխին»²⁴:

Ապստամբ զինվորները, սակայն, չձեռքազրկեցին իրենց հրամանատարներին, դուրս չեկան ճամբարից և կայազորի մյուս զորամասերի հետ միավորվելու փորձեր չարեցին: Օգտվելով նրանց անկազմակերպվածությունից՝ հունիսի 26-ի առավոտյան գնդապետ Գուրևի մեծաքանակ ուժերը 24 թնդանոթներով շրջապատեցին ճամբարը և ապստամբներին հարկադրեցին հանձնվել: Խռովարարներից 21-ը (զինվորներ՝ Լ. Գաստենկո, Ս. Դրոզդեն, Կ. Տումաչենկո, Պ. Բեժիտաձե, Ն. Մասյանիս, Պ. Պապուշ, Ա. Ղահրամանով, Ս. Խմելաձե, Վ. Հաբոյանց, Ս. Կուլագին, ենթասպա՝ Շումարին և ուրիշներ) ձերբակալվեցին²⁵:

Այս պատմության մեջ զավեշտալին այն է, որ իրենց ազնիվ մղումի մեջ սակրավորները նույնիսկ տեղյակ չէին, որ Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ են փոխադրվել ոչ թե մահվան դատապարտված մինգրելցիները, այլ Թիֆլիսի երկաթուղային գումարտակի 19 զինվորներ, որոնք պահանջել էին ազատ արձակել մինգրելցիներին, իսկ մերժում ստանալուց հետո հրաժարվել էին գործադուլավոր երկաթուղայիններին փոխարինելուց:

Ձերբակալված սակրավորների դատավարությունը տեղի ունեցավ 1906թ. դեկտեմբերի 11-14-ին՝ Ելիզավետպոլում: Կովկասյան ռազմական օկրուգի արտակարգ դատարանը ենթասպա Շումարինին, շարքայիններ Գաստենկոյին և Մեմիսինովին որպես խռովության ղեկավարների՝ դատապարտեց առավելագույն պատժի՝ գնդակահարության: Շարքային Պապուշը դատապարտվեց ցմահ տաժանակիր աշխատանքի, եֆրեյտորներ Ռնինը, Մարիանիսը, շարքային Բեժիտաձեն՝ 20 տարվա, իսկ Կրժիմայլոն և Ղահրամանովը՝ 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքների: Խռովության մյուս մասնակիցները ստացան առավել մեղմ պատժաչափեր:

Ձերբակալված սակրավորներին և Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ փոխադրված զինվորներին իշխանությունների վրեժխնդրությունից փրկելու հույսով Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը թռուցիկով դիմեց կայազորի զինվորներին՝ կոչ անելով «կանգնել ազատության մարտիկների կողքին և խաղաղ ժողովրդի արյունով ներկված իրենց սվիններն ուղղել ժողովրդի թշնամիների դեմ»²⁶: Ձերբակալվածներին ազատելու պահանջով առանձին թռուցիկ տարածեց նաև Համառուսաստանյան զինվորական միության Ալեքսանդրապոլի կայազորի խորհուրդը²⁷: Սակայն, այս անգամ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների կոչերն

²³ «Революционное движение... (Сборник)», сс. 359, 362. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 22, ցուցակ 1, գործ 58, թ. 196:

²⁴ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 63, ցուցակ 2, գործ 3915, թ. 196:

²⁵ Նույն տեղում, ֆոնդ 22, ցուցակ 1, գործ 58, թ. 86-87:

²⁶ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 32, ցուցակ 1, գործ 253, թ. 7:

²⁷ **Հարությունյան Գ.**, Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան., «Հայպետհրատ», 1956, էջ 139:

արդյունք չտվեցին: Դատավարությունից 2 տարի անց մահվան դատավճիռն ի կատար ածվեց: «Համաձայն Կովկասյան սակրավորների բրիգադի հրամանատարի N 1919 գրության՝ Կովկասյան ռազմական օկրուգի արտակարգ դատարանի 1906թ. դեկտեմբերի 14-ի վճիռն ի կատար ածվեց 1908 թ. սեպտեմբերի 6-ին», -գրված է ռազմական օկրուգի դատախազի 1908թ. սեպտեմբերի 11-ին օկրուգի դատարանին ներկայացրած հատուկ գրության մեջ²⁸:

Սակրավորների անհաջողությունից հետո հեղափոխական շարժումներն Ալեքսանդրապոլի կայազորի զորամասերում թուլացան: 1906թ. թվագրված վերջին՝ փոքրիշատե զանգվածային դեպքը Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի հուլիսյան ելույթն է: 1906թ. հուլիսի 13-ին 150 զինվորներ, հավաքվելով ճամբարային հրապարակում, հրաժարվեցին սպայի հրամանները կատարելուց՝ պահանջելով զորացրել 1903-1904 թթ. բանակ զորակոչված կրտսեր չիներին և դադարեցնել երկրի հեղափոխությամբ բռնված շրջաններում ապրող իրենց հարազատների նկատմամբ կազակական գնդերի կողմից գործադրվող բռնությունները: Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի 1906թ. հուլիսի 29-ին Ոստիկանության Դեպարտամենտ ներկայացրած զեկուցագրի համաձայն՝ «երբ գնդացրային վաշտին հրամայվեց կրակել ապստամբների ուղղությամբ, հավաքվածները ցրվեցին»²⁹: Թե ապստամբությունն ի՞նչ շարունակություն ունեցավ, հայտնի չէ: Հայաստանի և Վրաստանի արխիվներում մեզ չհաջողվեց այդ մասին որևէ տեղեկություն գտնել:

Տեղեկություններ չկան նաև Ալեքսանդրապոլի կայազորի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության հուլիս-դեկտեմբեր ամիսների գործունեության մասին: Հայտնի է միայն, որ օգոստոսի 12-ին ոստիկանությանը հաջողվել է գործակալական ցանցի միջոցով հավաքել կայազորի «Համառուսական զինվորական միության» տպագրած «Եղբայր կաբարդինցիներ» վերնագրով թռուցիկի 110 օրինակ: Նույն օրը քաղաքում հայտնաբերվել է նաև հայերեն, վրացերեն և ռուսերեն լեզուներով հեղափոխական գրականության գաղտնի պահեստ³⁰:

1906թ. վերջերից հեղափոխական շարժումները երկրում անկում ապրեցին: Թուլացան խմորումները նաև բանակում: Դրանք այլևս չունեցան նախկին թափն ու ծավալները:

Եզրահանգում. Ամփոփելով Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին ՌՄԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ծավալած գործունեության համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. Հույս ունենալով ցարական իշխանությունների դեմ պայքարի մեջ ներգրավել նաև բանակը՝ քաղաքական ուժերը ջանք չխնայեցին զորքերում հեղափոխական գաղափարներ տարածելու համար: Ալեքսանդրապոլը Կովկասյան ռազմական օկրուգի ամենախոշոր հենակետերից մեկն էր և քաղաքական ուժերի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց արդեն XXդ. սկզբին:

²⁸ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 22, ցուցակ 1, գործ 58, թթ. 89-90:

²⁹ Паризм в борьбе с революцией 1905-1907гг. Сборник документов. М. Соцэкгик. -1936, с. 64.

³⁰ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 10, ցուցակ 2, գործ 207, թ. 14:

Կայազորի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խումբը հիմնվեց 1902թ.: 1905թ. սեպտեմբերին այն վերածվեց կազմակերպության, իսկ նոյեմբերին ստեղծվեց «Համառուսական զինվորական միության» Ալեքսանդրապոլի կայազորի խորհուրդը: Հեղափոխության տարիներին կազմակերպությունը մեծ աշխատանք ծավալեց կայազորի զինվորների, կրտսեր հրամանատարական կազմի և աշխատավորության շրջանում հեղափոխական տրամադրությունները զարգացնելու գործում: Կազմակերպության թուղիկներն ու կոչերը արձագանք գտան Բանակում՝ առանձին գնդեր ու վաշտեր հրաժարվեցին կատարել գործադուլավոր Բանվորների ու գյուղացիների նկատմամբ զենք գործադրելու հրամանները, իսկ ժողովուրդն սկսեց վստահել զինվորին՝ նրա մեջ այլևս չտեսնելով դահիճի:

**АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКАЯ ВОЕННАЯ
СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РСДРП
В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ**

Այրապետյան Ա. Ս.

Ключевые слова: *Александрополь, революция, полиция, военное положение, гарнизон, социал-демократ, листовка, призыв.*

Начавшаяся в 1905 г. Первая русская революция привела в движение все общественные классы и политические силы империи. Надеясь вовлечь армию в борьбу с властью, политические силы не пощадили усилий для распространения революционных идей в войсках.

Будучи одной из крупнейших баз Кавказского военного округа, Александрополь оказался в центре внимания политических сил уже в начале XXв.. Военный социал-демократический отряд гарнизона был основан в 1902 году. В сентябре 1905г. он преобразовался в организацию, а в ноябре был сформирован Совет александропольского гарнизона «Всероссийского военного союза». В годы революции организация проделала много работы над формированием революционных настроений у солдат, младшего командного состава гарнизона и в среде рабочих. Листовки и призывы организации получили отклик в армии: отдельные полки и отряды отказывались выполнять приказ применять оружие против бастующих рабочих и крестьян. Народ стал доверять солдату, не видя в нем больше палача.

**THE RUSSIAN SOCIAL DEMOCRATIC LABOUR PARTY
(RSDLP) ALEXANDROPOL MILITARY SOCIAL-DEMOCRATIC
ORGANIZATION DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION**

Hayrapetyan A. S.

Key words: *Alexandropol, revolution, police, martial law, garrison, social democrat, leaflet, call.*

The first Russian revolution, which began in 1905, set in motion all social classes and political forces in the empire. Hoping to involve the army in the struggle against the authorities, the political forces spared no effort to spread revolutionary ideas in the army.

Alexandropol was one of the largest strongholds in the Caucasus military district; it became the focus of political forces in the early XX century. The garrison military social-democratic group was founded in 1902. In September 1905 it was transformed into an organization, and in November the Council Alexandropol garrison of the “All-Russian Military Union” was formed. During the years of the revolution, the organization worked hard to develop the revolutionary mood of the garrison soldiers, junior command staff, and garrison staff workers. The leaflets and calls of the organization received a response in the army: individual regiments and detachments refused to carry out the orders to use weapons against the striking workers and peasants, and the people began to trust the soldier, seeing no more executioner in him.

Գրականություն

1. Աղայան Ծ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, ՀՍՍՌ քաղաքական և զիտական գիտելիքների տարածման ընկերության հրատարակություն, 1955:
2. Հարությունյան Գ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907թթ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1956:
3. «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902-1921)», Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, «Հայպետհրատ», 1960:
4. Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվ (ՎԿՊԱ), ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 195:
5. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 32:
6. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 33:
7. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 10, ցուցակ 2, գործ 207:
8. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 22, ցուցակ 1, գործ 58:
9. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 15:
10. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 23, ցուցակ 1, գործ 19:
11. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 32, ցուցակ 1, գործ 253:
12. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 39, ցուցակ 1, գործ 2555, հ. 8:
13. ՎԿՊԱ, ֆոնդ 63, ցուցակ 2, գործ 3915:
14. «Пролетарий» еженедельная газета. Женева. -1905. № 11. 9 августа (27 июля).
15. «Пролетарий» еженедельная газета. Женева. -1905. № 23, 31 октября (18).
16. Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг., Сборник материалов и документов. Ереван, «Айпетрат». -1955.
17. Царизм в борьбе с революцией 1905-1907гг., Сборник документов. М. Соцэкгиз -1936.

Ընդունվել է՝ 04. 09. 2021

Գրախոսվել է՝ 03. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am